

A csecsemő és a kisgyermek erkölcsi fejlődése

Napjainkban egyre fontosabbá válik a gyermekek helyes, a társadalom által kívánatos értékrendek mentén történő nevelése. Egyre több család küzd ugyanakkor nevelési problémával, szinte eszköztelennek érezve magát. Gyakran hangzik el különböző fórumokon, hogy „megszületett a gyermekek új generációja”, ezzel mintegy felmentve mind a szülőket, mind a gyermeket a kialakult helyzettel kapcsolatos felelősség alól. A szerző nem ért egyet azzal, hogy a kialakult problémakört eleve kezelhetetlennek fogja fel, tanulmányában azt igyekszik igazolni, hogy a megfelelő szülői és nevelői attitűd, illetve a kívánatos időben alkalmazott adekvát nevelési eszközökkel és módszerekkel lehet a ma gyermekét megfelelően szocializálni.

Pszichológusként rendszeresen találkozom olyan szülőkkel, akik úgy érzik, hogy gyermekükkel valami nincs rendben. A panaszok között első a gyermek nem „helyénvaló” viselkedése, amelyet a következő mondatokkal támasztanak alá: „Nem érti, amit kérek tőle”, „Nem fogad szót, pedig mindent megbeszélünk vele”, „Van, amit hússzor is elismételek neki, de ő mégsem úgy csinálja”. Az előbbi és a hozzájuk hasonló panaszok következményeképpen a szülők és a család környezetének más felnőtt tagjai elképedve gondolnak arra, hogy milyen ember válik ebből a gyerekből, mi lesz belőle, ha felnőtt. A téma azért is fontos és sajnos nagyon időszerű, mert ma már régóta közhelynek számít, hogy erkölcsi mélyponton van az ország. Az is a közhelyek közé kívánkozik, hogy ki kell ebből az álláspontból lábálni, meg kell keresni és erősíteni az általános erkölcsi értékeket. Egy társadalom akkor válik erkölcsileg rendezetté, ha a társadalmat alkotó egyének, családok, közösségek a társadalom által elfogadott erkölcsi normák, szabályok, értékek szerint élnek és dolgoznak. Erre mi, felnőttek, szülők, pedagógusok készítjük fel gyermekeinket. A mindennapi nevelés keretén belül azzal, hogy a társadalom értékeit, normarendszerét, erkölcsi tudatát és erkölcsi viselkedésmintáit közvetítjük feléjük úgy, hogy azok belső normává, az egyéni életvezetés morális szabályozóivá váljanak.

Fontos ebben a közvetítő munkában az utánzás, később az azonosulás, jutalmazás, büntetés, megerősítés, értelmezés, a felnőttek nevelő munkája, példamutatása, modellszerepe. Óriási felelősség hárul tehát a szülőkre, pedagógusokra, akik munkájuk gyümölcsét csak később, a gyermekek felnőtté válása, a társadalomba való helyes beilleszkedés után élvezhetik.

Sajnos ma egyre inkább azzal találkozunk, hogy ez a gyümölcs nem jól érik be. Valami történik az érlelés közben. Sok minden közrejátszik ebben, számos okot kereshetnénk és találhatnánk is. Fő okként elsősorban mégis azt jelölném meg, hogy a felnőttek elfelejtettek „gyermekül”. Olyan elvárásokat támasztanak és fogalmaznak meg, amelyeknek a gyermekek – életkori sajátosságukból adódóan – nem képesek megfelelni.

Felmerül bennem, vajon visszatérünk a középkori felfogáshoz, amely szerint a gyermeket, mint „kicsinyített” felnőttet kezeljük, vagy egyszerűen csak nem figyelünk oda, nem vesszük figyelembe, hogy ők sok mindent másként értenek vagy nem értenek. Őszintén remélem, csupán ez utóbbiról van szó, s ezt egy kis odafigyeléssel lehet korrigálni (*József, 1998*).

Mind ezek tükrében érdemes megvizsgálni hol, milyen színtereken, milyen formában történik a gyermekek erkölcsi fejlődése. Milyen sajátosságai vannak a gyermekeknek, melyek azok a másként, „nem felnőttesen” értelmezett fogalmak, szabályok, amiknek a megértése vagy meg nem értése okozza a helyes vagy helytelen értelmezést, erkölcsi fejlődést.

A gyermekek szocializációjának két alapvető színtere a család és az intézményes nevelés (iskola, óvoda, bölcsőde). Mindkettő rendszerként fogható fel. Hajlamosak vagyunk időnként különválasztani ezt a két rendszert, pedig strukturálisan és funkcionálisan azonosak, kapcsolatuk genetikusan jellegű. Funkcionálisan az azonosság abból áll, hogy az intézményi nevelés eredeti családi funkciókat – az oktatás és nevelés – vállalt át különféle történelmi szükségszerűségek következtében (*Kézdi, 1995*).

A funkcióazonosság azonban elsikkad, s ennek alapvető oka alighanem az, hogy a család természetes csoport, míg az iskola, óvoda és bölcsőde ebben az értelemben mesterséges képződmény (*Kézdi, 1995*).

Strukturálisan azt jelenti az azonosság, hogy két generáció vesz részt mindkettőben; meghatározó a két generációból származó aszimmetrikus állapot. A gyermek szerepe mindkettőben az, hogy a felnőtt elvárásainak megfeleljen. Különbség legfeljebb annyi van, hogy hol, mely érték, milyen mértékben hangsúlyozódik.

A gyermek a maga lelki fejlődésében, önreflexiók folyamataiban nem tesz különbséget a két fontos rendszer között, benne az élmények nagy számban összemossódnak, amely természetes, ha arra gondolunk, hogy ez a két rendszer mind strukturálisan, mind funkcionálisan homológ.

Piaget vizsgálataiból tudjuk, hogy az erkölcsi fejlődés két általános szakaszra oszlik. A születéstől 10–11 éves korig heteronómiáról beszélünk, míg az ezután következő szakaszt autonómiának nevezzük. A gyermek a heteronómia szakaszában az erkölcsi szabályokat készen veszi át környezetétől, azok megváltoztathatatlanok. Bár sokszor megszegi ezeket a szabályokat, azok jogosságához nem fér kétség. A felnőtt személye rendkívül fontos ebben a korban, ebből következik,

hogy az is fontos, amit tesz és mond. Az autonóm erkölcs idején már nem egyszerűen csak átveszi a szabályokat, hanem meg is alkotja azokat kortárskapcsolataiban. A szabályok érvényességének elismerése ekkor már a kölcsönös egyetértésen, megegyezésen alapul, s nem a felnőtt kényszeríti azt a gyermekre. Mindkét említett szakasz mind a két rendszerben megtalálható.

A gyermek erkölcsi fejlődése a családban kezdődik. A szülő szempontját ismerjük; arra törekszik, hogy a gyermek az erkölcsi szabályoknak megfelelően éljen, vagyis három dolgot várnak el tőle:

- Világosan és tisztán értse a szabályt, amihez alkalmazkodnia kell.
- Élje át a szabály szükségességét, a helyességét, azaz azonosuljon vele.
- Viselkedjék a szabály szellemében (*Ranschburg, 1995*).

Joggal merül fel az a kérdés bennünk, hogy vajon mennyit ért meg a gyermek ezekből az elvárásokból; mennyit és miért teljesít belőlük? Az élet korai éveiben, amikor a gyermek az összes örömforrást igyekszik kihasználni, minden szabály, mely valamilyen kívánatos tevékenységtől tiltja el, csakis kényszerszabályként jelentkezhet nála. Hiányzik a gyermeknél a belátás az ilyenfajta szabályokkal szemben. Amiért mégis betartja legtöbbjüket, annak oka a szülőkkel kapcsolatos viszony, a felnőtteknek való megfelelni akarás és a büntetéstől való félelem. Az erkölcsi nevelés legfőbb célja éppen az, hogy a gyermek elmozduljon ebből az állapotból, azaz ne a félelem és a szülőtől való függés kényszerítse a szabályok betartására, hanem az ésszerűség, belátás, a racionális erkölcs (*Ranschburg, 1995*).

Ha leegyszerűsítjük, az erkölcs két részből tevődik össze. Egyik az erkölcsi tudat, másik az erkölcsös viselkedés. A gyermekek erkölcsi tudatának fejlődésében az első fontos lépcső a fogalmak megértése. Két- és hatéves kor között a gyermek gondolkodása képi, amiből az következik, hogy az elvont erkölcsi kategóriák, mint pl.: a „jó” és „rossz”, még alig érthetőek. Ha a gyermekre a szülő rászól, hogy „rossz vagy, haragszom rád”, a gyermek esetleg nem is tudja, nem is érti, hogy milyen hibát követett el. Az egészből csak annyit ért meg, hogy valamilyen homályos okból haragszanak rá, vagyis sérül a kapcsolata a szülővel, ami nyugtalanságot, szorongást ébreszt benne. A gyermek igyekszik megérteni, és tartalommal megtölteni a számára – éppen az elvontságuk miatt – megközelíthetetlen fogalmakat. Ezért válik azonosossá például a jóság és a szófogadás, így alakul át a „jó” és „rossz” a látható „szép” és „csúnya” kategóriába. Nem véletlen, hogy a gyermekmesékben a jóság mindig a szépség (a szép királylány), a rosszság pedig mindig a csúfság (a gonosz boszorkány) segítségével válik érzékelhetővé, érthetővé. A kívánatos, vagyis helyes szülői magatartás ebben a „képi világban”, ha konkrétan megmondja gyermekének világos, érthető szavakkal, lehetőleg a gyermek nyelvén, mi az, amit helytelennek vagy helyesnek tart, milyen viselkedést vár el a jövőben hasonló helyzetben (*József, 1997*).

Nagyon fontos fogalomként jelentkezik az erkölcsi nevelésben a gyermekek egocentrikus gondolkodása, elsősorban akkor, amikor azt vizsgáljuk, hogyan értelmezi a szabályokat és hogyan alkalmazkodik hozzájuk. Ezzel minden gyermekkel foglalkozó felnőttnek tisztában kell lennie, mert ennek hiányában a felnőtt és a gyerek közötti kapcsolat megromolhat.

A gyermek a felnőttel szemben – aki a viselkedését igazítja a szabályokhoz –, a szabályt igazítja a viselkedéséhez. Az egocentrikus szabály nagyon fontos állomás, a gyermek már ismeri a szabályok, értékelő címkék jelentőségét, de még nem képes arra, hogy örömkereső, hedonisztikus, sikerre törekvő lényét alárendelje ezeknek.

Mit jelent ez? A gyermek alkalmazza a szabályt, de mindig a saját érdekeihez igazítja azokat, így a szabály képtelen betölteni magatartás-szabályozó szerepét. Például társasjáték közben, ha lemarad, és észreveszi, hogy ha ő dobna kétszer egymás után, akkor nyerhetne, módosítja a szabályt: „*Most az a szabály, hogy mindenki kétszer dob*” (Ranschburg, 1994).

Ha a szülő egyfajta felnőtt „becsület” nevében mereven és szigorúan kezeli a gyermek szabálymódosító törekvéseit, rendkívül helytelenül cselekszik. Az ilyen és ehhez hasonló magatartás ebben a korban ugyanis nem csalás, és semmiféle aggodalomra nem ad okot. A szabályok tanulása, hogy a hozzájuk való alkalmazkodáshoz időre van szükség, csak sok tanulás, tapasztalás eredményeképpen bontakozik ki. Nem célszerű az a szülői magatartás sem, ha az örömszerzés érdekében, vagy, hogy csak egyszerűen elkerülje a kétségbeesés zajos megnyilvánulásait, rendszeresen nyerni engedi a gyermeket (József, 1997). Az olyan játékokban, ahol a gyermek eleve hátrányban van a felnőttel szemben, időnként célszerű engedékenynek lenni, mivel az állandó kudarc esetleg örökre elveszi a kedvét a komoly szellemi vagy fizikai erőfeszítést igénylő játékoktól, később feladatoktól. Ugyanakkor, ahol egyenlő esélyekkel indulnak, ragaszkodni kell a szabályokhoz. Így tanulja meg a gyermek azt, hogy a viselkedés van alárendelve a szabálynak, nem pedig fordítva.

Fontos itt megjegyezni, hogy az első osztályos gyermekeknél sem alakult még ki teljesen a szabálytudat; lehetnek egyéntől függő csúszások, átfedések. Az iskolába lépéssel nem történik ugrásszerű változás. Sajnos gyakori, hogy az elsős osztálytanítók ilyen esetben nem segítik a gyermekeket – kihasználva a heteronóm erkölcsi szakasz jellemzőit –, hanem felelősségre vonják őket.

Jelentős felismerni az erkölcsi fejlődésben a gyermek realista gondolkodását. Még nem tud különbséget tenni a külső és belső történések, az objektív és szubjektív valóság között, azaz primitív módon realista. Mindazt, ami az embereken belül zajlik, kézzelfogható anyagi valóságként értelmezi. Ez a realizmus erkölcsi ítéleteiben is megjelenik oly módon, hogy alig képes különbséget tenni két cselekedet között az indítékok alapján (pl.: szándékos vagy véletlen törés). Sajnos sok felnőtt hajlamos arra, hogy a gyermek viselkedését realista módon ítélje meg, pél-

dául az okozott kár nagysága alapján. Minél nagyobb a kár, annál jobban bünteti a gyermeket, figyelmen kívül hagyva annak szándékos vagy vétlen cselekedetét. A felnőttnek kezdettől fogva határozott különbséget kell tennie a kétfajta cselekvés között. Ezzel járulhat hozzá ahhoz, a gyermek túllépjen szemlélete korlátain, és az indítékokat is mérlegelje, amikor erkölcsi ítéletet hoz.

Az erkölcsi magatartás alakulása is a családban kezdődik. A gyermek egyéves korában, a járás megtanulásával egy időben kerül először összeütközésbe a társadalom szabályaival. Szinte semmit sem szabad, a tabuk világában él, sokszor rászólnak. Úgy ismerkedik a szabályokkal, mint kellemetlen korlátokkal, amikből semmit sem ért, nem is érthet. Mindezek a szabályok hirtelen árasztják el, fogalma sincs, miért tiltják meg neki például a tányérok ledobását a földre. Neki ez a művelet izgalmas következményekkel járna. Hogy mégis többé-kevésbé betartja a szabályokat, az a szülők tekintélyének köszönhető (*József, 1998*).

A szülő, illetve a kisiskoláskor kezdetén az osztálytanító, mindenható és mindent tudó óriás, egyfajta szociális hatalom a gyermek szemében, akire felnéz, s az általa hozott törvények, szabályok helyességéhez kétség sem fér. Természetes tehát, hogy a gyermek kicsi korától kezdve olyan szeretne lenni, mint a felnőtt, s miközben azonosul vele, fokozatosan átveszi a legfontosabb értékeket, szabályokat, normákat. Ez lassú és nagyon hosszú folyamat.

Másfél-kétéves korban a szabály csak az azt létrehozó jelenlétében érvényes. Amint magára marad, vagy a szülő csak hátat fordít neki, megszűnik a szabály hatékonysága, a szabály elveszti érvényét. Ez nem baj, ez nem rosszaság. Azt kell elérni, hogy a gyermek akkor is betartsa a szabályokat, ha egyedül van, sőt mások vagy a körülmények a szabályok megszegésére csábítják.

A szabályok belsővé tételében fontos helyet foglal el a figyelmeztetés. Ha rendszeresen a vétek elkövetése előtt figyelmeztetik, ez lehetővé teszi, hogy a gyermek akkor emlékezzék vissza erre, mielőtt újra elkövetné. Ez nagyon fontos a társadalom legfontosabb erkölcsi szabályait betartani képes személyiség kialakításában. Ha rendszeresen elkésik a figyelmeztetés, s a gyermeket naponta a vétek elkövetése után büntetik meg, ellentétes hatást érhető el: akkor ugrik be a büntetés emléke, amikor a szabályt már ismét megszegte; ez már késő, legfeljebb büntudatot eredményez.

5–6 éves kortól az időzítés jelentősége már csökken, amelynek fő oka az értelmi képességek fejlődése. A fejlett logika, az ok-okozati összefüggések felismerése azt eredményezi, hogy a gyermek el tudja mozdítani a büntetést időbeli helyétől, és a következő vétek elé tudja helyezni. Ha a szülő – illetve ekkor már a pedagógus is, bekapcsolódva az erkölcsi nevelésbe – valamiért megbünteti a gyermeket, az egészségesen fejlődő gyermek legközelebb erősen meggondolja, hogy ismét megtegye-e azt, amiért megbüntették. Ez így természetes, a korai években azonban még nagyon fontos az időzítés az erkölcsi magatartás kialakításában. Erre szoktunk talán legkevésbé gondolni.

A mindennapok tapasztalatai és a különféle vizsgálatok azt mutatják, hogy kb. 8–9 éves korra válnak tisztán felismerhetővé az erkölcsi magatartásra jellemző legfontosabb tulajdonságok. Az ilyen korú gyermeknek már képesnek kell lennie arra, hogy ellenálljon a vonzó, de tiltott cselekvések csábításának. Ha mégis megteszi, akkor pedig jelentkezik egyfajta önbüntetés, a büntudat, melyet kínzó, nyugtalanító érzésként él át. A büntudat gyakorlatilag helyettesíti a szülőlt; eddig éveken át a szülők vonták felelősségre, most helyettük a gyermek megbünteti önmagát a szabályok megsértéséért.

Az iskolába kerülés pillanatában még működik az erkölcsi fejlődés heteronóm szakasza. Bizonyára mindannyian emlékszünk még első tanító néninkre, vagy találkoztunk olyan esettel, amikor kisiskoláskorú gyermekünket meg akartuk győzni valamiről, mire ő tágra nyitott szemekkel közölte velünk: „a tanító néni nem így mondta”. Az erkölcsi fejlődés e szakaszán a pedagógus szerepe talán még kiemelkedőbb, mint a többi szakaszban. Ekkor a két rendszer, család és iskola együtt, egy időben fejti ki nevelő hatását. Kívánatos lenne, ha a szülő és a pedagógus megegyezne abban, milyen értékeket kell közvetíteni a gyermek felé. Ha valamelyik téved valamiben, közösen kellene korrigálni azt a tévedést. A napi gyakorlat ennek ellenkezőjét igazolja. A „majd megmutatom én neki” szándékkal egymásnak közeledők párharca nem vezet semmire, az igazi vesztes egy harmadik személy, a gyermek, akinek a feje fölött zajlik az egész háború. A pedagógusnak inkább rendkívül okosnak kell ilyen helyzetben lennie. (Ismerje a különböző társadalmi csoportokat, értékeiket, tudjon velük kommunikálni, egy nyelvet beszélni!) Nem szabad a szülők hatása ellen küzdeni, aki ezt vállalja, eleve kudarcra van ítélve. A családi háttér többségi hatásként éri a gyermeket, s azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy kövessen el bármilyen vétket is gyermeke ellen a szülő, az elszámolás közöttük nem ekkor esedékes. A gyermek még feltétel nélkül szereti anyját és apját. A pedagógusnak kell széles eszköztárat alkalmaznia, hogy a szülőket megnyerje. Nehéz ez a feladat, és kevesen is boldogulnak vele.

Az autonóm szakaszra való áttérés minőségi változást eredményez a gyermek erkölcsi fejlődésében. Már nem kényszer a szabály, hanem ő alkotja másokkal kölcsönös egyetértésben. Ez az időszak a titkos szerveződések, saját szabályok, törvények alkotásának időszaka. A számukra fontos értékeket, mint például bajtársiasságot, hűséget bármi áron megvédik, szembeszállva akár a felnőtt társadalommal is, mert annyira erős az egykorú társakkal való szolidaritás, az önmaguk által létrehozott erkölcsi érték. A felnőttek fontosságának elvesztése, az átpártolás a gyermekek erkölcsi ítéleteiben is megjelenik.

Piaget érdekes vizsgálata ékesen bizonyítja ezt. A hatéves gyermekek a hazugságról azt vallják, a felnőttek nagyon súlyos vétek hazudni, ellenben egy másik gyermeknek szabad. 7–8 évesen átmenet következik: a felnőttek is, de másik gyermeknek is vétek hazudni. 9 éves korára már úgy gondolja, a gyermeknek hazudni csúnyább, mint a felnőttek. Mindezek mögött a felnőtt és a gyermek

viszonya húzódik. A hatéves számára a felnőtt, a mindentudó óriás úgyis tudja, ha a gyermek nem mond igazat. Kilencévesen már rájön, hogy a felnőtt korántsem olyan mindentudó, viszont a kisebb gyermek még elhiszi a hazugságokat, ezért neki nem szabad hazudni. Úgy tartják, ami erkölcsi norma alapján tilos a felnőttel szemben, tilos a kisebb gyermekekkel szemben is. Az ilyenfajta felfogás a hazugságról szintén ütközik a felnőtt világ elvárásával. Az életkorral együtt járó efféle sajátosságok kapcsán nem válnak a gyerekek hazuggá – baj, ha a felnőtt kategorikusan annak minősíti.

Az említett folyamatok erősen befolyásolják a családon és iskolán belül a gyermek erkölcsi fejlődését. Viszonylag ismert tény, hogy a deviáns karrier alapjai a családi és iskolai szocializáció idején alakulnak ki. Ezért kiemelt a két érintett rendszeren belül a gyermek helyes erkölcsi nevelése úgy, hogy ne csak a szándék legyen meg a felnőtt részéről, de a gyermek értse is, amit kívánnak tőle. A felnőttnek kell megkeresni a közös, mindkét fél számára érthető nyelvet. Ma sajnos nem ez a tendencia; a szülő – bár annyit beszél, hogy „szinte kihűl a gyomra” –, nem érti, gyermeke miért nem olyan, amilyennek szeretné.

Egyáltalán nem vicces, hogy a gyermek sem tudja mi az, amit elvárnak tőle. A következmény pedig az, hogy a gyermek képtelenné válik külső megerősítés nélkül, önállóan megítélni saját cselekedeteit. Mivel nincs tisztában azzal, hogy mi a helyes és mi a helytelen, cselekedeteinek értékét csak abból képes felmérni, hogyan reagál rá a környezete. Így alakulhat ki egy túlfüggő, dependens személyiség, aki csak egy erős szülő módján viselkedő emberhez kötődve képes enyhíteni állandó bizonytalanságán még felnőtté válása után is.

A gyermekek erkölcsi fejlődésében a felnőttek felelőssége szép felelősség, de nagy is. Életük állandóan gyermekeik előtt zajlik, s ők akarva-akaratlanul másolják őket, azonosulnak velük.

Végezetül szeretném felhívni a figyelmet az önnevelésre. A sikeres nevelés érdekében olyanná kell egy kicsit válni, amilyenek gyermekeinket szeretnénk látni. Szeretném leszögezni: gyermeket nevelni sehol a világon nem lehet úgy, hogy a gyermek ne szenvedjen attól, hogy nevelve van!

IRODALOM

- József István (1997): *A gyermek erkölcsi fejlődése a gyermek aspektusából* in: *Letzte Worte-Végső szavak*. CsVMTKF, Kaposvár.
- József István (1998): *A felnőttek felelőssége a gyermekek erkölcsi fejlődésében* *Óvodai Nevelés*, LI évf. 9. szám, 324–328.
- Kézdi Balázs (1995): *Család és iskola. Pszichoterápia*, 1995. június, 155–156.
- Ranschburg Jenő (1994): *Szeretet Erkölcs Autonómia*. Integra-Projekt Kft., Budapest.
- Ranschburg Jenő (1995): *Szülők lettünk*. Cser Kiadó, Budapest.